

ма звязаны з перагрупіроўкай у сістэме скланення старажытнарускай мовы. Апрача таго, беларуская мова зведала больш значнае ўздзеянне польскай мовы ў выніку гістарычных прычын. Рознае граматычнае афармленне рускіх і беларускіх назоўнікаў у многіх выпадках тлумачыцца гэтым.

¹ Гл.: Очерки по сравнительной грамматике восточнославянских языков. Одесса, 1958. С. 80.

² Гл.: Жыдовіч М. А. Назоўнік у беларускай мове. Ч. 1: Адзіночны лік. Мінск, 1969. С. 14; Карскі Е. Ф. Белорусы: Язык белорусского народа. Вып. 2—3, М., 1956. С. 17.

³ Кузнецов П. С. Очерки по исторической морфологии русского языка. М., 1959. С. 86—87.

⁴ Преображенский А. Этимологический словарь русского языка. М., 1959. Т. 2. С. 347.

⁵ Гл.: Юргелевіч П. Я. Курс сучаснай беларускай мовы. Мінск, 1974. С. 253.

⁶ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. М., 1964. Т. 1. С. 124.

⁷ Филин Ф. П. О слове и вариантах слова // Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.; Л., 1963. С. 132.

⁸ Гл.: Карскі Е. Ф. Указ. раб. С. 306.

Г. М. МЕЗЕНКА

ПЕРШАСНАЯ АТРЫБУЦЫЯ НАМІНАТЫВАМ ВА УРБАНАНІМІ БЕЛАРУСІ

Адной з мадэлей першаснай атрыбуцы з'яўляецца далучэнне да географічнага тэрміна атрыбута ў форме назоўнага склону назоўніка. Найбольш шырока гэта мадэль атрыбуцы ў наш час выкарыстоўваецца пры стварэнні адзінак ойкадаманімічнага і харанімічнага палёў: *гасцініца «Мінск», кінатэатр «Мір», рэстаран «Сосны», магазін «Алеся», мікрараён Маркаўшчына* і г. д. Так, напрыклад, у асобных групах ойкадамонімаў — назвах гасцініц — на яго долю прыходзіцца каля 78 % агульнай колькасці найменняў такіх аб'ектаў.

Сярод сучасных харанімаў яна займае трэцяе па частаце рэалізацыі месца пасля другаснай атрыбуцы колькасным лічэбнікам (*мікрараён Форты-1*), першаснай атрыбуцы прыметнікам (*Фрунзенскі раён*) і генітыўнай формай назоўніка (*парк Герояў*). У межах агараніміі, эклезіяніміі не сустракаецца. Найбольш працяглая і багатая гісторыя развіцця гэтай мадэлі ў гаданіміі.

Першыя назвы вуліц з прапрыяльнай часткай у намінатыўнай форме назоўніка зарэгістраваны ў інвентарах гарадоў 1550—1560-х гадоў. Гэта *улица Хватка, улица Загорье* (Дабучын, 1563), *Ul. Hrywka* (Магілёў, 1560), *улица Немига* (Менск, 1560), *улица Пески, улица Налозки, улица Угрынка* (Берестье, 1560) і інш. Для параўнання прывядзем падобныя назвы гэтага ж часу ў заходнеславянскім горадзе: *Ul. Dunaj, Ul. Krzywokolo* (Варшава, 1564).

Пачынаючы з XVIII стагоддзя колькасць іх прыкметна скарацілася. Цяпер колькасць назваў данай мадэлі ў большасці беларускіх гарадоў не дасягае і аднаго працэнта. І толькі ў асобных населеных пунктах (напрыклад, Мінску, Полацку) удзельная вага іх некалькі перавысіла адзін працэнт (1,3 %): *праезд Глінішча, вуліца Дворышча, вуліца Дражня, вуліца Караякі, вуліца Мядзвежына, вуліца Няміга, вуліца Пятроўшчына* і да т. п. — Мінск.

Пры гэтым у шэрагу гарадоў (глядзі гаданіміконы Гродна, Гомеля) намінатыўная форма назоўніка ў складзе гадонімаў амаль не прымяняецца. У тых жа населеных пунктах, дзе такія назвы ўнутрыгарадскіх лінейных аб'ектаў ёсць, яны выразна дзеляцца ў залежнасці ад формы ліку на дзве групы: гадонімы з прапрыяльнай часткай у форме адзіночнага ліку і гадонімы з прапрыяльнай часткай у форме множнага ліку. Другіх з іх значна менш, чым першых.

Аднак гэта класіфікацыя ніяк не звязана з працэсам урбананімаўтварэння, паколькі ўсе назвы намінатыўнага тыпу — гэта ў асноўным вынік трансанімізацыі і канверсіі (у разуменні А. І. Смірніцкага²). Назвы вуліц намінатыўнага тыпу — гэта былыя харонімы — назвы частак горада (параўнаем: *улица Азия*←*район Азия* — Гомель, 1914), айконімы — назвы сёл, гарадоў (параўн.: *улица Вертелишка*←*село Вертелишки* — Гродна, XVIII ст.; *улица Деречин*←*город Деречин* (Дабучын, 1563), гідронімы — назвы рэк, ручаёў (параўн.: *улица Дебря*←*река Дебря* — Магілёў, 1918 г.; *улица Ясіолда*←*река Ясельда* — Пінск, 1839) і г. д.

Ад парадгмы айконімаў, гідронімаў або антрапонімаў (пры ўтварэнні ойкадамонімаў — *магазин «Несцерка»*) застаецца толькі намінатыў адзіночнага або множнага ліку. Значна радзей першасная атрыбуцыя намінатывам суправаджаецца працэсам анімізацыі: *улица Замок* (Кобрын, 1930-я гады), *улица Курган* (Гродна, 1928), *Ul. Przejazd* (Пінск, 1930-я гады). Гэта адбываецца тады, калі гадонім матывуецца другім геаграфічным тэрмінам. У такіх выпадках скарачаецца парадгма геаграфічнага тэрміна: ад яе застаецца толькі форма назоўнага склону.

Адзінкавая ў беларускай урбананіміі выпадкі матывацыі назваў намінатыўнага тыпу апелятывам і абстрактным значэннем, якія часцей сустракаюцца ў заходнеславянскай гаданіміі: *Ul. Zgoda* — Пінск, 1930-я гады. Тут, як і ў папярэдніх прыкладах, першасная атрыбуцыя формай назоўнага склону назоўніка суправаджаецца адначасовай анімізацыяй і канверсіяй прапрыяльнай часткі.

У харонімаўтварэнні першасная атрыбуцыя данай мадэлі нараўне з трансанімізацыяй у папярэднія стагоддзі суправаджалася марфалагічным спосабам — канфіксацыяй, якая перакрывала па частаце прымянення ўсе астатнія разнавіднасці марфалагічнага спосабу. Пры гэтым калі пры першаснай атрыбуцыі прыметнікам у гадонімаўтварэнні ў складзе канфіксаў часцей выкарыстоўваецца суфікс *-н-*, то ў харонімаўтварэнні (як, дарэчы, і ў гадонімаўтварэнні) пры першаснай атрыбуцыі намінатывам непадзельна ўладарыць канфікс з суфіксам *-j-*: *Zapolotye* — Полацк; 1563; *Zamoscie* — Слонім, 1662; *Подвинье* — Віцебск, 1604; *Podzamesze* — Капыль, XVIII стагоддзе; *Преддвинье, Задвинье* — Полацк, 1772 г., *Подвалье* — Слуцк, канец XIX стагоддзя. Параўнаем таксама назвы вуліц: *улица Подгурже, улица Подзамче* — Гродна, 1823, і да т. п.

Сярод іншых канфіксаў, якія ўдзельнічаюць у афармленні урбананімаў намінатыўнай мадэлі атрыбуцыі, трэба назваць *под + -н-* (*улица Подвальня* — Брэст-Літоўск, пач. XIX стагоддзя).

Найбольш тыповым канфіксам у харонімаўтварэнні з'яўляецца канфікс *под- + -j-* (гл. прыклады вышэй). Што датычыць суфіксаў, то пры першаснай атрыбуцыі назоўным склонам назоўніка яны асобна ад прыставак амаль не выкарыстоўваліся. Літаральна выключэннем з гэтага правіла з'яўляюцца асобныя назвы частак тэрыторыі горада, якія ўтварыліся з дапамогай суфікса *-еж-*: *Грабеж* — Магілёў, 1560.

Ва ўсіх астатніх выпадках суфіксы, якія вылучаюцца ў гадонімах і харонімах данай мадэлі пры этымалагічным аналізе, атрыманы назвамі ўнутрыгарадскіх аб'ектаў у выніку трансанімізацыі і ва урбананімаўтварэнні ўдзелу не прымалі. З цягам часу некаторыя з іх пачалі ўспрымацца як урбананімаўтвараючыя. Гэта, па-першае, датычыць літоўскага па паходжанню суфікса *-шкі-* (*улица Вертелишка* — *село Вертелишки* — Гродна, XVIII стагоддзе, *микрорайон Лукишки* — *имение Лукишки* — Віцебск і да т. п.), распаўсюджанага, як бачым з прыкладаў, не толькі сярод унутрыгарадскіх назваў гарадоў паўночна-заходняй зоны, размешчаных каля Літвы, але і ў горадзе ўсходняй зоны, якім з'яўляецца Віцебск. Частата айконімаў на *-шкі-* закартаграфавана Янам Сафарэвічам³, які паказаў паступовае памяншэнне долі іх па меры аддалення ад Літвы; па-другое, суфікса *-щин-* (*-щизн-*), атрыманага ў спадчыну ад мікратапонімаў і зафіксаванага, па даных нашага матэрыялу,

пераважна ў хараніміі Віцебска (*Гуторовіца, Марковіца, Писаревіца, Федоровіца, Церковіца, Шпаковіца*), радзей у гарадах паўднёва-заходняй (*Шпулевіца — Дзівін, 1560, Полозовіца — Пінск, 1619*), заходняй (*Заверцізна — Гродна, 1928*), цэнтральнай зон (*Ільціна — Мінск, 1904*); па-трэцяе, суфікса *-к-*, які афармляў былыя назвы сёл, фальваркаў і шырэй, у адрозненне ад папярэдніх, распаўсюджанага ў гарадах паўднёва-ўсходняй зоны. Параўнаем, напрыклад, назвы частак тэрыторыі гарадоў Дзівіна (*Становіцы, Завална, Беруевка, Ягніцы, Шпулевіца — 1560*), Гродна (*Заверцізна, Курган, Погулянка, Подзамче*), Магілёва (*Гвоздовка, Добра, Кастерня, Печерск, Поповка*), Веткі Гомельскага павета (*Гамеевка, Заречье, Ковалевка, Новомеевка, Соломянка, Федоровка, Худояровка*), якія функцыяніравалі ў XVI і XIX стагоддзях.

У адносінах трэцяга з іх даныя беларускай урбаніміі ўзгадняюцца з вынікамі У. А. Ніканава, у адпаведнасці з якімі «там, дзе маса рускіх паселішчаў старэйшая, пераважаюць суфіксы *-ов, -ин*; відаць, каля XVII стагоддзя яны страцілі сваю прадуктыўнасць, таму бліжэй да поўдня, дзе большасць рускіх паселішчаў пазнейшая, пераважае фармант *-ка* (з вытворнымі *-овка, -евка, -инка*)»⁴. З рэдкіх суфіксаў звяртае на сябе ўвагу *-оватик*.

Улічваючы тое, што адзін і той жа суфікс у апелятыўным словаўтварэнні і ва урбаніміаўтварэнні можа мець розную прадуктыўнасць, цікава прасачыць яго функцыяніраванне ў апелятыўнай лексіцы. Аказваецца ва ўсіх слоўніках сучаснай рускай мовы словы з названай марфемай адсутнічаюць. Адзінкавае слова з суфіксам *-еватик-*, зафіксаванае ў «Тлумачальным слоўніку жывой вялікарускай мовы» У. І. Даля, — *ноздэватик* (камень известняк). Менавіта гэта слова выкарыстоўваецца ў якасці ілюстрацыі да ўтварэння назоўнікаў з дапамогай суфікса *-ик-*, матывавальнай асновай для якіх выступае прыметнік з суфіксам *-оват-*⁵. Утвораны пры дапамозе суфікса *-ик-* назоўнік мае значэнне «носьбіт прыкметы».

Матывавальнай асновай віцебскага хароніма *Песковатик* з'явілася назва некалі размешчанага пabлізу горада і з цягам часу ўвайшоўшага ў яго *фальварка Песковатик*, які сваім найменным сведчыў пра наяўнасць перашкоды (мноства пяску) для апрацоўкі ўгоддзяў. Іншых урбаніміаў з суфіксам *-оватик(-еватик-)* на тэрыторыі Беларусі намі не зафіксавана.

Досыць звычайнай, па даных матэрыялаў Паўночнарускай тапанімічнай экспедыцыі, названая тапанімічная мадэль аказалася на тэрыторыі Архангельскай вобласці, дзе суфікс *-оватик(-еватик)* часцей за ўсё сустракаецца ў назвах сенажацў, лугоў, рэчак, ручаёў: *луг Кустоватик, ручей Ольховатик, наволок Дождэватик* — і паказвае на наяўнасць перашкод для апрацоўкі ўгоддзяў (кустоў, зараснікаў, вольхі, дажджоў). У адпаведнасці з вынікамі даследавання Э. І. Косавай, утвораны са спалучэння двух суфіксаў *-оват-* і *-ик-* «тапанімічны фармант *-оватик(-еватик)* скарыстоўваецца ў назвах, якія абазначаюць канкрэтныя геаграфічныя аб'екты, і паказвае на іх характэрныя прыметы, часцей за ўсё на рэаліі расліннага свету і рэльеф»⁶.

Суфікс *-их-*, які ў айканіміі Беларусі, як правіла, спадарожнічае суфіксу *-ят-*, у межах асноўных тыпаў урбаніміаў рэспублікі, як і суфікс *-ят-*, не зафіксаваны. Зарэгістраваны ён у назве гары ў Віцебску XVI стагоддзя — *Ломіха*, якая ў XIX стагоддзі ўжо насіла найменне *Замковая гора*. Па меркаванню У. А. Ніканава, тапонімы з суфіксам *-их-* у Беларусі з'яўляюцца слядамі старавераў, што ўцякалі ад праследаванняў з Маскоўскай дзяржавы⁷.

Прыстаўкі ў мадэлі атрыбуцыі намінацыям, як і ў раней разгледжанай, вельмі рэдка выкарыстоўваліся асобна ад суфіксаў. Так, па даных актавага матэрыялу, у XII стагоддзі ў Брэсце пры называнні частак горада ўжывалася прыстаўка за: «...dom Sakowski па Za-Muchawcu», «...ogród Tyczyński па Zauhruncie leżący...» Знамянальна, што ў гаданімію

такія назвы траплялі, як правіла, у выніку трансурбанізацыі, якая спадарожнічала другаснай атрыбуцыі прыметнікам (параўн.: «...na ulicy Zauhrupcy Maley...») або ў выніку выкарыстання конфікса, адным з элементаў якога выступала тая ж прыстаўка, пры першаснай атрыбуцыі прыметнікам... («...na Ulicy Zamuchawieckiey»)⁸.

Такім чынам, першасная атрыбуцыя намінатывунай формай назоўніка ўяўляе сабой даволі своеасаблівую мадэль урбананімаўтварэння, пры якой атрыбуцыя сумяшчаецца з канверсіяй, якая ў сваю чаргу з'яўляецца вынікам трансанімацыі.

¹ Паказальна, што і ў Маскве, па даных У. А. Ніканава і М. Н. Марозавай, іх лічываецца нямногім больш за паўтара працэнта. Гл.: Ніконов В. А. Научное значение микротопонимия // Микротопонимия. М., 1967; Морозова М. Н. Словообразовательные типы названий географических объектов Москвы (по данным справочника 1964 года «Улицы Москвы») // Там же.

² Гл.: Смирницкий А. И. Так называемая конверсия и чередование звуков в английском языке // Иностранные языки в школе. 1953. № 5.

³ Гл.: Safarewicz J. Litewskie nazwy miejscowe na -iszki // Onomastica. 1956. № 2.

⁴ Ніканаў У. А. Геаграфія фармантаў у тапаніміі Беларусі — гісторыя мовы і народа // Пытанні беларускай тапанімікі. Мінск, 1970. С. 48.

⁵ Гл.: Грамматика современного русского литературного языка. М., 1970. С. 77; Русская грамматика. М., 1980. Т. 1. С. 166.

⁶ Косова Э. И. Севернорусские микротопонимы с суффиксом *-оватик/-еватик* // Микротопонимия. М., 1964. С. 18.

⁷ Гл.: Ніканаў У. А. Паказ. сач. С. 45.

⁸ Гл.: Акты, издаваемые Виленскою Археологическою комиссією для разбора древних актов. Вильно, 1970. Т. 6. С. 267, 286, 388.

А. Л. ШЫРЫНА

ЛІНГВАЭТНАГРАФІЧНЫ АСПЕКТ БЕЛАРУСКАЙ КАРАГОДНАЙ ТРАДЫЦЫІ

Карагод па праву называюць унікальным жанрам народнай творчасці. Ён, як вядома, сінкрэтычна аб'ядноўвае **песні, танец і гульні**, галоўным чынам дзеянне. Карагод — малавывучаная тэма ў фалькларыстыцы, яшчэ менш — у этналінгвістычным плане. А даследаванне яго тым больш складанае, што, запісваючы тэксты песень, збіральнікі фальклору вельмі рэдка апісвалі сам абрад, дзеянні, якія суправаджаліся гэтымі песнямі. Неабходна адзначыць, што ў апошні час на сінкрэтычны бок фальклорнай традыцыі звяртаецца ўсё больш і больш увагі.

Калі разгледзець назвы зафіксаваных карагодаў з пункту гледжання выяўлення тэматычных груп, то можна вылучыць наступныя:

1. **Па назвах раслін:** а) дрэў: «Бязрозка», «Вішанька», «Грушка», «Каліна», «Яблынька», «Явар». (Трэба заўважыць, што тут прысутнічаюць як назвы плодовых дрэў (вішня, груша, яблыня), на чый рост і плоднасць імкнуўся ўдзейнічаць чалавек, так і назвы дрэў, якія не прыносяць плоду. Адначым таксама, што ў абодвух выпадках вызначаецца любоўная тэматыка карагодаў); б) кветак: «Васількі», «Розачка мая», «Ружа» («Ружачка», «Рожа», «Уюн». (Лічым, што «Уюн», у адрозненне ад астатніх карагодаў гэтай падгрупы, атрымаў сваю назву ў сувязі з манерай рухаў (як расліна бярозка, г. зн. рухі звілістыя). Таму дадзены ўзор можа быць, напэўна, аднесены ў адну з наступных груп найменняў); в) злакаў: «Жыта», «Зярнятка», «Канпелькі», «Мак», «Просса»; г) гародніны: «Капуста» («Капустачка»), «Качан», «Крывы агурок»; д) другіх раслін, якія скарыстоўваюцца чалавекам: «Лебяды», «Лён» («Лянок»), «Укроп», «Хрэп». У сваю чаргу, тры апошніх груп найменняў карагодаў уключаюць, акрамя назваў саміх раслін, назвы частак раслін або іх прадуктаў («Качан», «Зярнятка»).

2. **Па назвах прадстаўнікоў жывёльнага свету:** а) найменні птушак: